

àmbits
de psicopedagogia

EL MALTRACTAMENT ENTRE IGUALS AL PARVULARI: UNA APROXIMACIÓ AL FENOMEN DE LA VICTIMITZACIÓ RELACIONAL

Jordi Collell
Carme Escudé

En general l'èmfasi dels treballs sobre maltractament entre iguals s'ha situat en les agressions físiques i verbals, mentre que la victimització relacional ha estat menys considerada. En contrast amb l'agressió física i verbal, l'agressió relacional intimida els altres mitjançant el dany a les seves relacions amb els iguals. Aquest tipus de maltractament consistent en conductes d'aïllament, escampar rumors, rebuig i exclusió social, pot comportar conseqüències a llarg termini que poden ser tant o més perjudicials que les agressions més directes.

En l'àmbit de l'educació infantil l'estudi de la victimització és molt més recent. Estudis actuals demostren que la agressió relacional en les primeres etapes educatives sovint és precursora de desajusts socials i psicològics en l'adolescència i l'edat adulta.

En aquest treball es fa una aproximació al fenomen de la victimització relacional al parvulari, fent referència a les seves característiques i als instruments utilitzats per a la seva detecció. Finalment, es remarquen les possibilitats i la importància d'una intervenció primerenca en el sistema de les relacions entre iguals al parvulari.

1 El maltractament entre iguals

El fenomen del maltractament entre iguals (*bullying*) es caracteritza per conductes agressives i repetitives en les que es dona un desequilibri de poder que deixa indefensa la víctima.

Tot i que no es tracta d'un fenomen nou, ha estat estudiat en un període recent. Els estudis s'inicien en els anys '70 als països escandinaus i en el nostre país encara són posteriors (Vieira, Fernández y Quevedo 1989, Cerezo 1992, Ortega 1992). El noruec Dan Olweus, un dels precursors en l'estudi d'aquest tema, en fa la següent definició en una versió actualitzada del *Olweus Bully/Victim Questionnaire*, que transcrivim:

"Diem que un estudiant està essent intimidat quan un altre estudiant o grup d'estudiants: diu coses mesquines o desagradables, se'n riu d'ell o ella, l'anomena amb malnoms molestos o punyents. L'ignora completament, l'exclou del grup d'amics o l'aparta d'activitats expressament. El colpeja, li dona puntades de peu i empentes o l'amenaça. Diu mentides o fa córrer falsos rumors sobre ell o ella, li envia notes feridores i tracta de convèncer els altres perquè no es relacionin amb ell. I coses com aquestes. Aquestes coses s'esdevenen amb freqüència i és difícil per a l'estudiant que està essent intimidat defensar-se per ell mateix. També és bullying quan un estudiant està sent molestat repetidament de manera negativa i perjudicial. Però no podem anomenar bullying quan algú es fica amb algú altre, de manera amistosa, en un joc. Tampoc no ho és, quan dos estudiants de la mateixa força discuteixen o es barallen".

A efectes de clarificació dels comportaments constitutius de maltractament entre iguals, pot ser útil la següent classificació:

Tipus d'accions que constitueixen el maltractament entre iguals.

Tipus de maltractament	Formes directes	Formes indirectes
Físic	Pegar, amenaçar...	Amagar, trencar, robar... objectes o pertinences d'algú

Verbal	Insultar, burlar-se obertament, posar malnoms...	Difondre rumors, malparlar d'algú...
Exclusió social	Excloure obertament, no deixar participar en una activitat o joc	Ignorar, fer com si un no hi fos, "ningunejar"...

1.1 Algunes consideracions

Els estudis demostren que el maltractament entre iguals és un fenomen general que es produeix en major o menor grau en tots els centres, amb unes tendències generals observables:

- Major participació dels nois com a agressors i com a víctimes.
- Formes més usuals d'abús directes en els nois i indirectes en les noies.
- Període de major incidència entre els 11 i 14 anys, disminuint a partir d'aquí.

En aquest sentit hi ha algunes qüestions importants que volem remarcar:

S'ha parlat poc de la incidència d'aquestes conductes en edats primerenques, malgrat que la detecció precoç té una funció important per a la prevenció. Sovint s'han contemplat referides als trams d'edat on són més evidents i notòries. En el nostre país, l'estudi del *Defensor del Pueblo* (1999) se centra en el tram d'edat comprès entre els 12 i 16 anys i el *Joventut i Seguretat a Catalunya* (2001) en els 12-18 anys.

Els treballs s'han centrat majorment en les agressions directes més observables, malgrat que s'hagi demostrat que la reiteració de les agressions indirectes pot produir conseqüències altament negatives en el desenvolupament posterior dels infants. Recents estudis han demostrat la necessitat de focalitzar també l'atenció en les formes d'agressió indirecta, i en la importància de la seva detecció primerenca. D'alguna manera es posa en evidència que aquest tipus d'agressió s'ha de tenir en compte i quan abans millor.

Malgrat que la relació causal entre experiències de victimització i aparició de trastorns psicològics és a vegades difícil d'establir, és un fet demostrat que les experiències de maltractament incideixen negativament en l'autoestima, generen ansietat, depressió, por i sentiments d'aïllament i d'impopularitat que en casos extrems poden arribar a tenir conseqüències molt greus per al desenvolupament personal i social. També s'ha fet evident que aquestes experiències tendeixen a agreujar problemes que ja existien amb anterioritat.

2 La victimització relacional

Les experiències d'aïllament poden ser tant o més perjudicials que les experiències de maltractament físic i es donen a totes les edats. Aquest fet, important al llarg de tot el desenvolupament, ho és més en moments crítics com poden ser els primers anys de l'escola, quan es formen les bases de les relacions socials o en l'adolescència, on l'acceptació per part del grup d'iguals assoleix gran importància per al desenvolupament de la dimensió social de la persona.

En contrast amb l'agressió oberta que intenta perjudicar l'altre a través del mal físic o l'amenaça, l'agressió relacional ataca l'altre a través del dany a les seves relacions, utilitzant la exclusió social o escampant rumors com a forma de venjança o de represàlia.

ÀMBITS DE PSICOPEDAGOGIA. Revista Catalana de Psicopedagogia i Educació

Edita: Associació Catalana de Professionals dels EAP

ISSN 1885-6365

Estudis recents (Crick, Casas & Mosher, 1997) indiquen que l'agressió oberta (pegar, insultar, amenaçar...) és més característica dels nens, mentre que la relacional (excloure, no deixar participar en jocs, ignorar, fer córrer rumors...) és una conducta utilitzada amb més freqüència per les nenes. També fan observar que és una conducta freqüent a parvulari, tot i que presenta un tret característic que la diferencia de la que es dona en altres edats més avançades.

Els pàrvuls que encara no han assolit algunes habilitats socials manifesten aquestes conductes d'exclusió d'una manera simple i directa, contràriament als nens i nenes més grans que han desenvolupat unes estratègies més completes i subtils i posseeixen un domini més gran del llenguatge. De tota manera, allò que tenen en comú és **l'ús de les relacions amb els iguals com a vehicle d'amenaça i de por.**

A més, els pàrvuls que són objecte d'aquest tipus d'agressió de manera freqüent poden manifestar serioses dificultats per a l'ajust emocional posterior. Les experiències d'aïllament són precursoras d'altres experiències de victimització directa. Aquest procés de victimització segurament es faria efectiu per una mena de profecia d'autocompliment : els companys tendrien a interactuar negativament amb els iguals que són vistos com a diferents, desagradables o empipadors i que són rebutjats, cosa que els portaria encara més a la marginació i a ser víctimes d'agressions més directes en edats posteriors (Alsaker, 1993).

Les conductes d'exclusió són difícils d'observar en un context ordinari, sovint no es diagnostiquen i poden acabar cronificant-se. En aquest sentit la detecció és imprescindible. Cal tenir en compte el paper cada vegada més important de l'etapa d'educació infantil com a instrument de socialització: en les societats occidentals, l'estructura familiar ha patit grans canvis en els darrers decennis. Aquests canvis estructurals (aïllament de la família nuclear, augment de les famílies monoparentals, accés de les dones al món laboral...), són fenòmens que impliquen canvis en la manera en que els infants se socialitzen, i en aquest sentit el sistema educatiu hi juga un paper cada vegada més important. Actualment l'escola és el marc on es desenvolupa la conducta social de l'infant.

Això va lligat al fenomen creixent de la hiperescolarització. Cada vegada els nens i nenes s'escolaritzen més aviat (llar d'infants, parvulari...) i passen més hores a l'escola (menjador, activitats extraescolars...). A diferència del que tendeix a passar ara, les generacions anteriors estaven moltes estones amb persones més grans de la família extensa (pares, avis, oncles, germans grans...) i no era fins més tard que anaven a l'escola i convivien per primera vegada amb els seus iguals. Actualment i cada vegada més, els nens i les nenes passen una gran part de la seva jornada amb d'altres nens i nenes de la seva mateixa edat i amb contacte amb relativament pocs adults. Davant d'aquests canvis és important estudiar les conseqüències positives i negatives de les diferents formes de relació entre iguals per al desenvolupament de les relacions socials, així com el paper de l'escola com a fomentadora i inhibidora de conductes (Dorado i Jané 2002).

3 Com detectar la victimització relacional

3.1 Dificultats metodològiques

L'agressió relacional apareix en el repertori conductual dels nens i nenes en edats primerenques i aquestes conductes poden ser fiablement distingides de conductes agressives obertes en els pàrvuls.

La mesura de la victimització relacional, sobretot al parvulari presenta unes dificultats metodològiques que cal tenir en compte:

En primer lloc cal poder diferenciar entre victimització repetida i conflictes agressius, de caire més relacional i evolutiu, que en la pràctica pot traduir-se en una dificultat de discernir entre conflicte, fins i tot greu, i maltractament. En aquest punt cal tenir present el fet de la repetició sistemàtica, que defineix les conductes de victimització.

En segon lloc, cal tenir en compte que el concepte d'agressió i de maltractament entre iguals va canviant amb l'edat (Ortega 2000). Els alumnes de menys edat no han adquirit encara les habilitats socials necessàries, i semblen tenir una concepció del maltractament més centrada en el contacte físic que en les agressions verbals o indirectes.

L'agressió indirecta depèn d'un cert nivell de maduració cognitiva i aquest tipus d'estratègia no es desenvolupa completament fins als 8 anys. Així, tal com hem esmentat anteriorment, l'exclusió al parvulari es manifesta d'una manera més directa. A més a més, el desenvolupament cognitiu dels infants fa que les valoracions sobre les conductes dels altres estiguin mediatitzades per molts factors, com ara l'egocentrisme i la manca de regulació emocional, però sobretot pel *contagi social*.

Finalment, una darrera dificultat metodològica per la mesura de la victimització relacional al parvulari o els cursos inicials de l'etapa de primària, és la manca d'habilitats quant a la lectoescriptura d'aquests nens i nenes que fan que no puguem basar-nos en informes o qüestionaris de "*llapis i paper*", que han demostrat ser una bona eina en etapes posteriors.

Amb tot, els resultats de les investigacions demostren que és possible obtenir informacions vàlides sobre aquesta mena de problemes fent entrevistes als mateixos nens sobre les relacions d'agressivitat entre iguals en el seu grup (Alsaker, 1993). La mateixa autora posa en evidència també que és molt important no aturar-se en la mesura de l'agressivitat física i verbal. Les experiències d'aïllament poden ser tant perjudicials per la salut psicosocial de l'infant com les experiències d'agressivitat més directa.

3.2 Mètodes més utilitzats

Els mètodes més utilitzats són (1) l'observació directa (2) els informes dels mestres (3) els informes dels mateixos nens i (4) les entrevistes individuals. Una combinació de tots ells i l'observació de les correlacions sembla l'aproximació més adequada.

3.2.1 Mètodes observacionals

El pati d'esbarjo representa l'entorn ideal per a observar les conductes agressives espontànies. Les dades confirmen que és en el pati d'esbarjo on s'esdevenen la major part de les conductes de *bullying* (Costabile et al. 1999), on la vigilància dels adults és més permissiva i on els nens interactuen més lliurement.

El mètode observacional és el més ecològic, tot i que requereix pràctica per part de l'observador per diferenciar segons quines conductes i interaccions, i requereix una despesa important de temps i personal. També poden existir certes dificultats quant al registre de la conducta verbal.

De tota manera, l'observació de la conducta prosocial dels alumnes, de la participació en el joc, de les conductes agressives així com de les d'allunyament i d'exclusió ens hauria de donar moltes dades sobre les interaccions que es produeixen.

3.2.2 Informes de mestres

Els mestres tenen un bon coneixement dels nens i nenes i són capaços de distingir entre els diferents tipus de conductes. Passen moltes estones amb els infants i tenen ocasió d'observar-los en diferents situacions escolars. A vegades, però, les seves observacions estan subjectes a determinats biaixos i cal tenir-ho en compte.

Tot i això, i a diferència d'altres etapes educatives, els/les mestres de parvulari estan més habituats a observar la conducta dels alumnes, ja que la socialització representa un component important d'aquesta etapa. En aquest sentit, la fiabilitat i la validesa dels informes dels mestres de parvulari és considerable.

3.2.3 Informes dels nens i nenes

Els infants formen part de la pròpia situació social a avaluar i poden identificar i avaluar les conductes que són importants per a ells. L'agressió relacional es manifesta sota la superfície de les relacions observables a l'escola, oculta gairebé sempre per als adults, però ben coneguda per a l'alumnat. És per això que els informes més fiables per mesurar aquestes conductes són els autoinformes i els informes que fan els mateixos alumnes dels seus companys sota la forma de "nominació dels iguals". Es tracta de qüestionaris on els nens han de indicar el nom dels companys que manifesten unes característiques determinades (peguen, molesten, ploren, estan sols...).

Han de tenir una formulació adequada a l'edat, i els que fan referència a parvulari solen incloure una fotografia de cada nen del grup classe. Cal assegurar-se que els nens coneixen tots els noms dels companys, abans de fer les preguntes. Segons el cas pot ser adequat plantejar-los individualment com si es tractés d'una entrevista.

3.2.4 Entrevistes individuals.

Finalment, les entrevistes amb el nen també poden donar molta informació. També cal que tinguin una formulació adequada a l'edat, i que l'entrevistador estigui familiaritzat amb el nen. La mateixa entrevista pot començar identificant fotografies de companys de classe que molesten o intimiden altres nens. És millor que siguin estructurades i segueixin unes pautes. Entre altres coses, es pregunta al nen sobre:

- El tipus de maltractament que es produeix. Aquí es bo utilitzar dibuixos que il·lustrin els diferents tipus de conducta.
- El lloc on "passen" aquestes coses.
- Les reaccions de la víctima i dels altres nens. Rols que sol adoptar cadascú en les situacions d'agressió i victimització.
- Les intervencions del mestre.
- La pròpia implicació i reaccions.

4 Intervenció

4.1 La orientació

Ja s'ha remarcat la importància de l'escola com a medi d'interacció social i com a fomentadora i inhibidora de conductes, així com la necessitat de la detecció i intervenció precoç per evitar el desenvolupament i instauració de processos de victimització. Si en

qualsevol etapa és prioritari centrar la intervenció en la prevenció, en l'etapa de l'educació infantil encara està més justificat.

En aquest sentit el principal objectiu d'un programa d'intervenció al parvulari seria dotar d'eines al professorat d'aquesta etapa, mitjançant sessions de formació enfocades bàsicament en la prevenció.

La sensibilització i la millora del coneixement del problema per part dels mestres, així com el reforçament de la seva capacitat per tractar els problemes d'agressió i victimització seran els objectius centrals al voltant dels quals s'articula qualsevol proposta d'intervenció.

4.2 El professorat

En els darrers anys sembla que es comença a assumir l'important paper de la vida afectiva no només per al benestar dels individus sinó com a condició prèvia i necessària per afrontar amb èxit les tasques i les activitats escolars.

El professorat té un paper bàsic en la gestió de la convivència. A més de les activitats pròpiament curriculars hauria de tenir sempre present que constantment es produeixen afectes i emocions que influeixen en les relacions de tots plegats. No sempre té la formació adequada per afrontar amb èxit aquest repte.

Alguns programes de formació del professorat per a la millora de la convivència (Alsaker i Valkanover, 2001) consisteixen en treballar pràcticament amb els mateixos mestres els problemes que es plantegen i a dur a terme algunes mesures preventives específiques.

El primer objectiu és la *sensibilització*. Es demana als participants que descriguin la situació a la seva classe respecte a les conductes d'intimidació en general. Es discuteixen amb detall les conductes constitutives de *bullying* així com els diferents tipus de conducta agressiva, i la importància del contacte entre els mestres i pares.

Es donen pautes als mestres per facilitar les tasques d'observació, sobretot al pati i en moments on la supervisió de l'adult no és tan efectiva, que solen ser on es donen amb més freqüència aquestes conductes.

Posteriorment es comenten els informes dels mestres sobre la seva observació. Es posen en comú les observacions, les pròpies reaccions durant els episodis conflictius, i es discuteixen alternatives. Es tracta de fixar límits i regles sobre algunes conductes dels infants, que després es discutiran a la classe, amb tots els nens i nenes implicats. Es ressalta també la importància del coneixement d'aquestes normes i de la cooperació per part dels pares.

Els mestres són els millors coneixedors del seu grup d'alumnes, i per tant, només es tracta de proporcionar suggeriments sobre el tema. Factors com l'organització i les característiques del centre, la personalitat dels mestres, el tipus de contacte que tenen amb els nens, així com la seva creativitat, actuen recíprocament per tal de produir solucions diferents i adequades a cada context. Les reunions i el fet de discutir i reflexionar conjuntament pot oferir l'oportunitat d'intercanviar experiències i generar coneixement sobre l'actuació concreta en casos d'intimidació. Al mateix temps, el fet de discutir-les en grup també serveix com a xarxa de suport per a totes les altres actuacions.

4.3 Els pares

Com a part del procés i per implicar activament els pares, s'organitzen reunions informatives i formatives sobre el tema. El propòsit d'aquestes reunions és, en primer lloc, sensibilitzar els pares sobre el problema per tal que coneguin millor la conducta i les reaccions dels seus fills. Això possibilitarà un treball conjunt amb el professorat de cares a la intervenció de problemes concrets. El fet de realitzar reunions de pares pot millorar la comunicació entre els mateixos pares, i entre els mestres i els pares en situacions difícils. Així, es podrien discutir els possibles problemes abans que passi qualsevol episodi greu.

4.4 Normes de classe

A partir de les observacions i dels qüestionaris que s'hagin pogut passar per fer un diagnòstic més acurat de la situació, s'hauria d'elaborar conjuntament amb els infants i amb la col·laboració i el suport per part dels pares, un codi de conducta per als nens i les nenes i concretar unes normes per utilitzar a la classe.

Establir normes i les corresponents sancions, sempre en sentit positiu. El *feedback* en l'aplicació de regles és molt efectiu. Cal comentar-ho a classe amb els nens i provocar la seva implicació, que opinin, facin suggerències, dibuixos, etc. Es pot comentar el problema d'informar sobre conductes no desitjades (per exemple, les conductes d'exclusió, malparlar dels altres), i la necessitat de parlar-ne entre tots, de demanar ajuda al mestre, d'explicar-ho a casa, etc.

En aquest punt pot ser útil desfer alguns mites i els estereotips respecte aquests comportaments, així com la tendència a excusar la conducta agressiva pels motius que sigui (problemes familiars, conflictes interns, tolerància social...)

Ja que en les conductes d'intimidació no tothom juga el mateix paper (agressor, víctima, reforçadors, espectadors...) també pot ser útil abordar el paper i la responsabilitat de cadascú en aquestes situacions, per exemple la dels nens no-implicats. (Salmivalli et al. 1996)

4.5 Organització i activitats de classe

La gestió democràtica de l'aula, organitzar-la de forma cooperativa i utilitzar estratègies d'aprenentatge cooperatiu és la millor manera d'aprendre maneres positives de relació i de desenvolupament social solidari.

Aplicar programes de convivència a tota l'escola o d'educació emocional, intercultural, valors, o civisme, el reforçament de l'empatia, el treball d'habilitats socials, les diferències de gènere, les expectatives respecte els nens immigrants i altres problemes, etc. ajudarà a millorar les relacions socials i la convivència.

5 Conclusions

Esdevé molt important estudiar les implicacions positives i negatives de les diferents formes de relació que es donen entre iguals a l'escola. Entre elles, hi pot haver la victimització relacional, que s'expressa en termes d'aïllament intencionat o de rebuig.

S'ha demostrat que l'agressió relacional es dona ja en edats primerenques, i ha estat associada a problemes d'ajust posteriors. De cara a la prevenció és important la identificació d'aquestes conductes, cosa que comporta certa dificultat. Björkqvist, Lagerspetz i Kaukiainen (1992) indiquen que "*l'agressió indirecta és un tipus de conducta*

en la qual el perpetrador intenta infringir dolor de tal manera que sembli que no tenia intenció de causar-lo". Atesa la definició, és obvi que poden existir algunes dificultats metodològiques per a la seva mesura. Per fer-ho de manera fiable cal emprar una aproximació multimodal (observacions al pati i a l'aula, informes de mestres i alumnes, entrevistes individuals)

Atesa la importància de les relacions entre iguals al parvulari per a l'adaptació posterior a l'escola primària i per al desenvolupament emocional i social de l'infant, s'accentua la importància de la detecció i prevenció de les conductes intimidatòries. Els programes d'intervenció s'adrecen a dotar d'eines al professorat d'aquesta etapa, a la seva sensibilització i millor coneixement del problema, mitjançant l'entrenament en l'observació naturalística, la transmissió de pautes i la reflexió sobre aquestes conductes. També es tracta d'aconseguir la implicació i col.laboració dels pares. Una reorientació de les normes, l'organització i les activitats de la classe basades en l'aprenentatge cooperatiu i en la recerca de significat, poden ser especialment útils per evitar la instauració d'aquestes conductes.

Finalment, cal esmentar que l'escola ha de ser a més d'un escenari d'instrucció, un àmbit de convivència i que el combat contra la violència escolar ha de tenir molt presents els instruments de millora de les relacions que, actuant de forma preventiva en la millora de la convivència escolar, acabin per evitar la violència juvenil. És a dir, un context de salut i de desenvolupament social (Ortega, 2001).

Vetllant les relacions entre els iguals es dignifica la convivència i s'aconsegueix un avenç en la millora de la salut mental, que representa, en definitiva, un augment de la qualitat de vida per a tothom.

Referències bibliogràfiques

- Alsaker F., (1993) Isolement et maltraitance par les pairs dans les jardins d'enfants: comment mesurer ces phénomènes et quelles sont leurs conséquences ? *Enfance* 47 (3) 241-260
- Alsaker F., Valkanover S., (2001) Early Diagnosis and Prevention of Victimization in Kindergarten . In Juvonen J., Graham S. *Peer Harassment in School* (pp 175-195) New York : Guilford
- Björkqvist K., Lagerspetz K. & Kaukiainen A., (1992) Do girls manipulate and boys fight ? *Aggressive Behavior*, 18, 117-127
- Collell, J., Escudé, C. (2002). La violència entre iguals a l'escola: El Bullying. *Àmbits de Psicopedagogia*, 4, pp 20-24.
- Costabile A., (1999) An Observational Approach to Study Social and Aggressive Behavior of Children. TMR Network Project
- Crick N., Casas J. & Ku, (1999) Relational and Physical Forms of Peer Victimization in Preschool *Developmental Psychology*, 35 (2), 376-385.
- Crick N., Casas J. & Mosher M.,(1997) Relational and Overt Aggression in Preschool *Developmental Psychology*, 33 (4), 579-588.
- Dorado, M., Jané, M.C. (2002) La conducta agressiva a l'escola infantil. *Suports*, 6 (1), 4-12.
- Olweus, D., (1998) *Conductas de acoso y amenaza entre escolares* Madrid: Morata
- Ortega R., Mora-Merchán J., (2000) *Violencia escolar mito o realidad* Sevilla: Mergablum

Podeu adreçar la correspondència sobre aquest article a Jordi Collell jcollell@pie.xtec.es o a Carme Escudé cescude@pie.xtec.es

Aquest article forma part d'un projecte d'investigació que els autors estan desenvolupant gràcies a una llicència d'estudis concedida pel Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya (DOGC núm.: 3689 de 31.7.2002)